

**Інститут педагогіки і психології професійної освіти
Академії педагогічних наук України**

на правах рукопису

ПРОКОПЕНКО ІВАН ФЕДОРОВИЧ

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ
ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ І
ПРОФЕСІЙНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

13.00.04 - професійна педагогіка

13.00.01 - теорія та історія педагогіки

Ів. Прокопенко

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора педагогічних наук у формі наукової доповіді

Київ - 1996

АВ 34.687

Дисертацією є наукова доповідь

Робота виконана в Харківському державному педагогічному університеті ім.Г.С.Сковороди

- Науковий консультант - доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України
Лозова Валентина Іванівна
- Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Мадзігон Василь Миколайович;
доктор педагогічних наук, професор
Козаков Віталій Андрійович;
доктор економічних наук, професор
Гриценко Андрій Андрійович
- Провідна установа - Волинський державний університет ім.Лесі Українки

Захист відбудеться 29 травня 1996 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.61.01 в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України за адресою: 254060, м.Київ, вул.М.Берлінського, 9, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (254060, м.Київ, вул.М.Берлінського, 9)/

Автореферат розісланий "23" квітня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради

Г.М.Цибульська

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

ЛНБ ім. В. Стефані
АН України

00760290 (0)

1. Загальна характеристика дослідження.

Актуальність та ступінь дослідженості проблеми

Реформування, яким в даний час охоплені всі сфери життя в Україні, в число першочергових висунуло об'єктивну необхідність піднесення економіки на новий, якісно вищий рівень.

Складний процес перебудови економічних відносин, потреба використання сучасних технологій у виробництві з метою підвищення його ефективності та більш досконалих методів управління, широке залучення до підприємницької і державоутворчої діяльності людей з недостатньою загальною і фаховою підготовкою поставили нові завдання перед загальноосвітньою школою.

Як ніколи раніше, перед загальноосвітньою і професійною школою постало завдання значно підвищити якість освіти і виховання без урахування тягаря кризових наслідків, які іноді нанівець зводять зусилля педагогічних колективів, гальмують процес перебудови освіти в цілому.

Демократизація прискорила ініціативність і посилила активність значної частини молоді. Одночасно з цим виникли і негативні прояви: поглибилось розмежування між і всередині окремих соціальних груп, диференціація прибутків, орієнтирів, установок і цінностей щодо можливостей і напрямів подальшого розвитку суспільства.

Багато молодих людей розуміють, що нестабільність сучасного періоду - не просто зниження ділової активності, а глибока економічна криза, яка супроводжується розбалансуванням споживчого ринку, інфляцією, падінням

обсягів і темпів виробництва, низькою виробничою дисципліною, активізацією "тіньової" економіки, спекуляцією. Все це створює відповідний фон і стає причиною дефіциту моральності, різкого зниження інтересу до продуктивної праці і навчання.

Непідготовленність до сприйняття методів підтримки життєдіяльності в умовах ринку викликала зміни вартісних орієнтирів молодих людей. Досвід країн Заходу, ряду країн СНД, аналіз ситуацій, що виникли на Україні, свідчать про те, що за цих умов безробіття стає проблемою багатьох людей, особливо молодих. У свою чергу це викликає зростання злочинності, особливо так званої молодіжної: хуліганства, проституції, наркоманії. Силою, що здатна створити противагу таким тенденціям, є освіта, культура та виховання моральності. Але впровадження ринкових умов у цю сферу, на відміну від економіки, створює додаткові перешкоди. Комерціалізація культури, спорту, платність послуг освіти, високі ціни на художню літературу та періодику, обмеження поля впливу класики завдяки безвідповідальності видавців створили передумови для руйнування культури в її справжньому розумінні. Для успішного завершення реформування уже сьогодні потрібна така якість освіти, яка завтра дозволить випускникам навчальних закладів вільно включитися у реальне життя і брати активну участь у здійсненні перебудови економіки і суспільства.

Виходячи з цього і враховуючи, що вільне входження суб'єкта в реальне життя в умовах ринкових перебудов стало складнішим, ми дійшли висновку, що сьогодні, і тим більше в майбутньому, економічній освіті в загальноосвітніх і

професійних навчальних закладах альтернативи не існує, бо вона сама, знання і вміння, нею забезпечені, дозволяють вірно розв'язувати проблеми, які виникають перед молоддю під час вибору професії, адаптації до умов конкурентного ринку праці і соціального захисту від негативних проявів сучасного життя.

Звідси випливає об'єктивна потреба зосередити зусилля загальноосвітніх і професійних навчальних закладів на:

а) інтенсифікації роботи по підготовці молоді до вільного входження в життя, залучення її до трудової діяльності, яка забезпечить їй економічну (матеріальну) незалежність, наповнить змістом її життя, забезпечить формування готовності самостійно вирішувати проблеми, що постають перед суспільством, надасть можливість продовжувати навчання у професійних навчальних закладах різних типів;

б) формуванні у молоді економічних знань і економічної культури як умови утвердження загальнолюдських цінностей.

З урахуванням, з одного боку, реальних потреб суспільства в якісно новій освіті та вихованні, а з другого - обмежених можливостей освітянської галузі, загальною є потреба подальшого удосконалення змісту освіти, раціонального перерозподілу між державним, регіональним та шкільним компонентами, збагачення освіти за рахунок нових курсів та підвищення її ефективності в цілому.

Стан економіки і можливості її переведення на якісно новий рівень і рівень освіти, зокрема економічної, знаходяться у безпосередній залежності. Забезпечення ефективного функціонування економіки вимагає від школи підготовки молоді до входження в життя за нових умов,

значної перебудови змісту шкільної освіти. Освіта, як зазначено у новій редакції Закону України "Про освіту" - основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного суспільства і держави. У цьому напрямку повинна удосконалюватись й економічна освіта, місце якої саме в базовому компоненті. Без формування більш глибоких знань про закономірності розвитку економіки, умінь і навичок втілити їх у реальну практику важко, практично неможливо розв'язувати як економічні, так і соціальні та політичні питання, а в цілому успішно здійснювати розпочате реформування. Формування економічних знань і відповідних умінь і навичок вимагає перегляду, послідовного і глибокого дослідження як економічної теорії, так і змісту, місця та ролі економічної освіти в загальній системі освіти.

Провідну роль економічної науки обґрунтували у своїх працях видатні просвітителі минулого. У працях основоположників класичної економічної теорії - В.Петті, А.Сміта, Д.Рікардо, у працях К.Маркса, видатних вітчизняних просвітителів - Г.С.Сковороди, В.Н.Каразіна, Я.П.Козельського, М.П.Драгоманова, С.А.Подолінського, П.І.Ляшенка, І.Я.Франка, М.І.Туган-Барановського, пізніше у працях Л.І.Абалкіна, Л.С.Бляхмана, А.А.Гриценка, С.М.Злупка, П.Є.Епштейна та багатьох інших проблеми економічної теорії, історії економічної думки знайшли глибоке і всебічне висвітлення, а економічна освіта розглядалась як невід'ємна частина виховання в цілому.

На необхідності економічної підготовки та соціально-економічного виховання молоді одностайно наголошували і вчені-педагоги. К.Д.Ушинський, зокрема, підкреслював провідну роль "науки господарювання" і зміни освіти у цьому

напрямку, що, на його думку, дозволить навіть звичайній людині піднятися на таку висоту, з якої раніше одні генії визначали господарські потреби народу та можливості їх задоволення.

Під впливом потреб економіки і таких ідей економічна освіта швидко стала частиною загальної і професійної освіти. Наприклад, майже всі звертають увагу на феномен розвитку Харкова, який за короткий час у XIX столітті виріс і перетворився з дрібного містечка на провідний центр економіки, культури, освіти і науки, але мало хто дає правильну відповідь про причину цього дива. Справа полягає в тому, що Харків формувався навколо університету й інших освітянських закладів, серед яких були два педагогічні інститути та комерційне училище, що здійснювало підготовку господарників з дипломом кандидата комерції. Набуті випускниками знання швидко втілювались у діяльність виробничих, освітянських, культурних і наукових закладів, установ торгівлі та обслуговування, будівництва й архітектури.

Питання економічної освіти та виховання посідають значне місце у працях С.Т.Шацького, А.С.Макаренка.

Проблеми економічної освіти як самостійного напрямку педагогічної науки почали розроблятися в 60-ті роки поточного століття, коли була започаткована перша спроба реформування економіки. Правда, при цьому питання ставилось здебільшого не про економічну освіту в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах, а про економічну підготовку населення (Л.М.Пономарьов, Л.Є.Епштейн, О.М.Рум'янцеv). Тому висвітлення окремих проблем економічної освіти та виховання знайшло своє місце

в науково-популярних виданнях (О.М.Бірман, В.П.Локтев, А.П.Пономарьов, В.І.Стороженок та ін.).

У 70-80-х роках з'являються педагогічні дослідження, в яких економічна освіта та економічне виховання розглядаються як складова трудового виховання (Ю.К.Васильєв, Н.П.Кулакова, В.М.Мадзігон) або як синтез трудового та інших складових виховання (А.С.Нісімчук, В.К.Розов, М.І.Горлач).

У той час, коли реформування економіки і суспільства вийшли на сучасний етап, багато авторів: А.Ф.Аменд, І.О.Барило, І.В.Іткін, В.П.Кисильов, О.М.Камишанченко, Л.П.Кураков, В.І.Лозова, В.А.Товстюк та ін. - виділили економічну освіту та економічне виховання в самостійний напрям системи виховання.

Значний внесок у формування педагогічних засад економічної освіти зроблено І.В.Іткіним, В.М.Мадзігоном, А.С.Нісімчуком, В.Д.Поповим, Л.М.Пономарьовою, В.К.Розовим, О.А.Чухно.

У більшості робіт зазначених авторів представлені різні визначення понять "економічна освіта" та "економічне виховання". Окремі автори (О.Л.Автономов, А.Ф.Аменд, М.А.Малиш, В.П.Шемякін) економічне виховання розглядають як оволодіння школярами економічними знаннями та вміннями, потребу застосовувати їх на практиці. Інші (М.І.Горлач, І.В.Іткін, О.М.Кирилова, Н.П.Кулакова) підкреслюють, що основою економічного виховання є формування економічного мислення, свідомої поведінки та інших якостей особистості, необхідних людині для здійснення підприємницько-економічної діяльності.

На наш погляд, немає потреби в ототожненні і в протиставленні понять “економічна освіта” та “економічне виховання”. Економічне виховання, хоч і є складовою загальної системи виховання, в першу чергу пов’язане з формуванням ставлення суб’єкта до економічних знань, умінь і навичок включення його в процес продуктивної, суспільнокорисної праці, використання її наслідків, до навколишнього середовища, до використання грошових ресурсів, що знаходить своє втілення в конкретній діяльності, в конкретних формах економічних відносин. Функціонування економіки як базисної сфери життєдіяльності суспільства зумовлює і відповідне функціонування системи виховання, але, в першу чергу, тих її елементів, суспільна потреба в яких пов’язана безпосередньо з економічною діяльністю людей. Виховання особистості - цілісний процес, у якому формування окремих якостей людини здійснюється під впливом усіх складових системи виховання і навчання. Звідси й економічне виховання ми розглядаємо в діалектичному взаємозв’язку з трудовим, моральним, правовим, екологічним, фізичним і розумовим (1, 2, 3, 4, 9, 15).

Таким чином, актуальність теми дослідження зумовлюється як об’єктивними потребами суспільства, держави у підготовці особистості до життя в нових економічних умовах; так і відсутністю концептуальних обґрунтувань у педагогічній науці цілісної науково-методичної системи економічної освіти. Це зумовило вибір теми дослідження.

Подана до захисту дисертація є підсумком більш як 30-річної, безпосередньо пов’язаної з темою дослідження, праці. Результати наукового пошуку знайшли відображення в

опублікованих монографіях, підручниках, посібниках (1-20), статтях і тезах наукових доповідей (21-34) загальним обсягом 79 друкованих аркушів.

Об'єктом дослідження обрано реформування економічної освіти в загальноосвітніх та професійних навчальних закладах.

Предмет дослідження - теоретичні та методичні основи конструювання змісту економічної освіти, методи організації його засвоєння.

Мета дослідження - науково-теоретичне обґрунтування ролі і місця економічної освіти в загальній системі підготовки особистості до її вільного входження в життя, визначення основних компонентів змісту економічної освіти в навчальних закладах і виявлення оптимальних способів їх засвоєння, розробка науково-методичного забезпечення процесу економічної освіти.

Відповідно до мети були **визначені такі завдання дослідження:**

- проаналізувати існуючі у педагогічній практиці підходи до економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах;

- вивчити стан здійснення економічної освіти в навчальних закладах;

- розробити концепцію змісту економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах;

- теоретично обґрунтувати компоненти змісту економічної освіти;

- опрацювати систему науково-методичного забезпечення процесу економічної освіти;

- виявити оптимальні варіанти побудови навчальних програм з основ економічної теорії та підприємництва та умов їх успішного використання;

- розробити структуру підручника “Людина у світі економіки та бізнесу” та створити його науково-методичний апарат;

- розробити методичні рекомендації щодо використання запропонованих програм, посібників та підручників для різних типів навчальних закладів.

Концепція дослідження передбачає, що:

1. Головна функція освіти полягає в забезпеченні оволодіння су`бєктом навчально-виховної діяльності змістом соціальної культури з метою її відтворення і розвитку. Соціальна культура втілюється в соціальному досвіді суспільства, що включає і економічну діяльність, якою повинна опанувати кожна людина, щоб реалізувати себе, задовольнити свої потреби, розвивати здібності.

2. Зміст економічної освіти як педагогічно адаптований соціальний досвід людства у сфері функціонування економіки включає відповідну систему знань, способів діяльності та культуру спілкування. Теоретичне обґрунтування компонентів змісту економічної освіти та їх наукова обробка - основа здійснення економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах.

3. Успішність економічної освіти безпосередньо залежить від системи науково-методичного забезпечення процесу економічної освіти, що передбачає розробку програм як форму фіксації змісту освіти на рівні навчальних предметів і як нормативний документ, який спрямовує діяльність учителя, учнів, авторів посібників та підручників.

Визначені напрями концепції дослідження відбивають єдність змістовного і процесуального здійснення економічної освіти з урахуванням її специфіки, особливостей навчальних закладів та конкретних, реально існуючих у суспільстві умов.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні того, що економічна освіта є необхідною складовою, а її реформування на сучасному етапі розвитку педагогічної науки передбачає:

1) наукове обґрунтування необхідності введення у навчальні плани як обов'язкового (державного) компонента економічних предметів (курсів) для забезпечення оволодіння учнівською молоддю основами економічних знань;

2) теоретичне обґрунтування підходів до конструювання змісту економічної освіти, в досліджуваних навчальних закладах, визначення компонентів економічної освіти (видів знань, способів діяльності, конкретних умінь і навичок, культури спілкування в процесі здійснення економічної діяльності);

3) науково-методичне забезпечення процесу економічної освіти (розробку програм, посібників, підручників, рекомендацій для учнів та вчителів) як певної цілісної системи, в якій гармонійно поєднані, взаємозумовлені цілі економічного розвитку країни і підготовка, виховання людини, спроможної реалізувати свої можливості в цьому процесі.

Методологічною основою дослідження є теорія пізнання, згідно з якою навчання розглядається як сфера діяльності людини, у процесі якої вона опановує соціальний досвід; вчення про єдність теорії та практики, діалектичний взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних факторів формування та розвитку особистості, про її активність в

діяльності та спілкуванні, що сприяють прилученню до загальнолюдських надбань культури, вчення про системність організації педагогічного процесу.

Теоретична основа дослідження:

а) нормативні документи країни про завдання формування особистості (Державна національна програма “Освіта” Україна XXI століття, Державна програма гуманітарної освіти) та прогресивні ідеї науковців з цього питання (О.О.Бодальов, С.У.Гончаренко, І.А.Зязюн, Н.Г.Ничкало, М.М.Скаткін, Г.М.Філонов);

б) вчення про відповідність цілей, змісту освіти у всіх їх складових потребах і вимогам суспільства (В.В.Краєвський, М.М.Скаткін);

в) теорія змісту освіти та її компонентів (І.К.Журавльов, Л.Я.Зоріна, І.Я.Лернер);

г) педагогічні ідеї про дидактичну побудову навчальних програм, навчальних посібників та підручників (Ф.В.Сушкова, В.С.Цеткін, Д.Д.Зуев, І.Я.Лернер);

д) праці, в яких відображена сутність ринкової економіки, що становлять основу для визначення змісту навчального предмета з економіки (Л.І.Абалкін, В.Я.Бобров, В.О.Білик, А.А.Гриценко, Г.Н.Климко, Ю.В.Ніколенко, С.В.Мочерний, О.А.Чухно).

Для розв’язання поставлених завдань і перевірки гіпотези використовувалися такі **методи дослідження**:

а) теоретичні: аналіз наукової літератури з питань економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах; розробка варіативних програм курсу “Основи ринкової економіки та підприємництва”;

конструювання посібників та розробка експериментального підручника з цього курсу;

б) емпіричні: анкетування учнівської молоді, викладачів, вчителів, керівників закладів освіти, бесіди з ними; спостереження та аналіз занять; педагогічний експеримент, у процесі якого перевірялися різні варіанти програм з курсу та аналізувалися результати експериментально-дослідного використання авторських посібників та підручників.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота здійснювалась у загальноосвітніх середніх школах м. Харкова і області, зокрема школах-гімназіях і ліцеях, що входять до учбово-науково-педагогічного комплексу, та школах з професійним спрямуванням в Балакліївському та Есхарівському ліцеях (Харківська область), Белгородській гімназії № 1, Харківському та Красноградському педагогічних коледжах, Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С.Сковороди, Белгородському педагогічному університеті ім. М.С.Ольминського.

В експериментальному дослідженні брали участь понад 3 тисячі учнів та студентів, 430 вчителів, викладачів, керівників закладів освіти.

Етапи дослідження охоплюють період з середини 60-х років до даного часу.

На першому етапі дослідження (1965-1985 рр.) аналізувалась економічна та педагогічна література з проблем економічної теорії та економічної освіти, вивчалися закономірності розвитку і реформування економіки, стан здійснення економічної освіти в умовах загальноосвітніх та

професійних навчальних закладів. Результати цього періоду відображені в публікаціях (4,13,17,18,19).

На другому етапі (1986-1992 рр.) вивчався й аналізувався досвід організації економічної освіти в розвинених країнах (Німеччина, Бельгія, Англія, Італія, Японія, США), визначались напрями, вихідні позиції наукового пошуку. Матеріали дослідження використовувалися в роботі із студентами, вчителями, викладачами вузів, аспірантами. Результати дослідження цього етапу висвітлені в публікаціях (3, 4, 9, 11, 13, 14, 18, 19, 20, 21).

На третьому етапі (1993-1995 рр.) були розроблені варіанти програм з курсу "Основи ринкової економіки та підприємництва", які експериментально перевірялися, уточнювалися теоретичні позиції автора.

Здійснено аналіз, систематизацію та узагальнення одержаних результатів.

Результати цього етапу дослідження відображені в статтях, монографічних працях, посібниках, підручниках (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 16, 22, 23, 24, 25).

Наукова новизна дослідження полягає в новому теоретичному та експериментальному обґрунтуванні концепції економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах, яка включає: теоретичні положення про економічну освіту як обов'язковий компонент навчальних планів цих закладів; обґрунтування компонентів змісту економічної освіти та їх функцій у формуванні особистості, розроблені авторські програми курсів, виявлені оптимальні умови їх використання; підготовлені принципово нові за змістом посібники, підручники, які забезпечують

оволодіння учнями та студентами основними компонентами змісту (різними видами знань, способами діяльності, досвідом творчої діяльності та культурою спілкування в економічній діяльності).

Теоретичне значення полягає в розробці теоретичних і методичних основ реалізації концепції економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах, визначенні критеріїв відбору змісту економічної освіти, в обґрунтуванні дидактичної системи розробленої структури, змісту і науково-методичного апарата підручника та посібників з основ ринкової економіки та підприємництва. Обґрунтовані та експериментально перевірені умови використання варіативних програм з курсу, визначені види економічних знань, конкретні уміння та способи формування культури спілкування в економічній діяльності, обґрунтовані положення про взаємозв'язок економічного, морального, правового і екологічного виховання особистості.

Практичне значення дослідження становлять:

- ідеї, положення, висновки про значення і сутність економічної освіти (12, 13, 25);
- лінійна та концентрована програми з основ ринкової економіки та підприємництва (1,2);
- підручник "Людина у світі економіки та бізнесу", посібники, які можуть використовувати учні, студенти, вчителі (1, 2, 3, 4, 5, 6);
- розроблені конкретні методичні рекомендації щодо підготовки вчителів та студентів до викладання економічних курсів (15, 21, 22, 23);

У ході дослідження проаналізовано

- маловивчені і маловідомі матеріали з історії економічної освіти та історії економічної думки в Україні (1, 3, 7, 9, 11);
- завдання для перевірки рівня засвоєння змісту економічної освіти та економічний словник (1, 2).

Результати дослідження можуть бути використані при створенні нових підручників та посібників з економічних дисциплін, а також у процесі викладання та вивчення вузівських курсів педагогіки, історії педагогіки, науково-педагогічних основ виховання, написанні курсових та дипломних робіт, проведенні наукових досліджень.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом публікації науково-методичних та педагогічних праць автора, виступів із доповідями, науковими повідомленнями на міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях і семінарах: Англія (Лондон, Единбург - 1988), Бельгія (Брюсель, Льеж - 1993), Німеччина (Магдебург, Нюрнберг - 1986, 1989, 1993), США (Вашінгтон - 1989), Японія (Токіо, Фокуока - 1988, 1995), КНР (Хебей - 1993), Київ, Харків, Львів, Івано-Франківськ, Полтава, Одеса, Сімферополь, Кривий Ріг (1965 - 1995 рр.).

Перевірка навчальних програм, посібників та підручника здійснювалась у школах, гімназіях та ліцеях м. Харкова і Харківської області, м. Белгорода, педагогічних коледжах і педагогічних університетах Харкова і Белгорода.

Позитивні результати апробації матеріалів науково-методичного забезпечення процесу економічної освіти визначені у довідках про впровадження наукового

дослідження Харківським та Белгородським інститутами післядипломної освіти.

Вірогідність наукових положень, висновків, рекомендацій дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних позицій, застосуванням методів, адекватних меті та завданням дослідження, кількісним та якісним аналізом експериментального матеріалу, результатами експериментального навчання в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах, тривалим характером дослідно-експериментальної роботи, можливістю відтворення експериментів і зіставлення результатів з масовим педагогічним досвідом, науковими даними.

Предметом захисту є викладені в публікаціях:

- концепція економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах;
- зміст економічної освіти: система економічних знань (теорій, закономірностей, законів, категорій; історико-наукові, оціночні, логічні, методологічні); уміння, необхідні для діяльності у сфері економіки і вільного входження молоді у реальне життя; економічна культура особистості;
- система науково-методичного забезпечення процесу економічної освіти: програми, посібники, підручник, методичні рекомендації.

2. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Теоретико-методичне обґрунтування економічної освіти в загальноосвітніх та професійних навчальних закладах

Слово “економіка” походить від грецького “eiconomis” і складається із слів “eicos” - домашнє господарство і “nomos”- закон, що в цілому дозволяє визначити її як науку, що вивчає закони про господарювання і управління господарством. Сьогодні економіка - це наука про те, як наявні обмежені виробничі ресурси використовуються для задоволення постійно зростаючих потреб людини. З моменту, коли людина з'являється в світ, вона постійно в чомусь має потребу. Щоб вижити, одержувати від життя все, що відповідає історичним умовам, у яких живе людина, їй необхідно задовольняти свої потреби, які до того постійно зростають. У свій час ще К.Маркс, визначаючи провідну роль виробництва матеріальних благ, сформулював процес задоволення людей у матеріальних потребах як об'єктивну економічну закономірність. Проте відомо, що в аналізі закономірностей розвитку матеріального виробництва та економіки в цілому, К.Маркс і його послідовники припускалися думки про визначальну роль саме виробництва товарів, а звідси і про винятковість продуктивної праці та її носія - пролетаріату. Ми виходимо не з потреб критики, а з константації історичної обмеженості таких поглядів, що відповідали історичним умовам, у яких творив К.Маркс. На зорі капіталізму, тим більше у первісному суспільстві, не було нагальної потреби в освіченості, інтелігентності людей. Сьогодні ми дійшли розуміння, що ці якості безпосередньо забезпечують моральний клімат, соціальну стабільність і майбутнє суспільства. Тому, наприклад, потреба в освіченості та культурі є важливою передумовою формування особистості, громадянина, розвитку продуктивних сил і суспільства в цілому.

Більш важливою закономірністю розвитку сучасної економіки є пріоритетний розвиток освіти і науки, а не постулат, відповідно до якого: "... спочатку виробництво товарів, а потім задоволення всіх інших потреб". Сучасний стан розвитку економіки і науки з очевидністю підтверджує висновок про дещо іншу ієрархію потреб, які за своїм значенням поділяються на: перший рівень (основа піраміди) - фізіологічні потреби; другий рівень - потреби у безпеці свого існування, стабільності умов життєдіяльності, в гарантіях та ін.; третій рівень - потреби в коханні та повазі, прихильності, належності до колективу, спілкуванні та ін.; четвертий рівень - потреби у визнанні, суспільному статусі, професійному зростанні, престижі у позитивній оцінці достоїнств і заслуг. Цікаво, що ще задовго до висновків представників класичної економічної теорії відомий український просвітитель Я.П.Козельський (1,3) наголосив на особливому значенні задоволення потреб, які ми умовно відносимо до четвертого рівня.

П'ятий рівень - це потреби у самореалізації - мати змогу брати участь в ухваленні рішень, висловлювати власні ідеї, реалізувати свої плани, одержувати задоволення від своєї праці.

На перший погляд, ця остання група може сприйматися як "амбіційність" людей, але це лише на перший погляд і тільки в тих випадках, коли намагання задовольнити потребу в прийнятті власних рішень і реалізації ідей відірване від попереднього і якісного задоволення освітніх, наукових, культурних та інших потреб, тобто мати причетність, наприклад, до статусу депутата парламента не самоціль, а засіб повної об'єктивно зумовленої самореалізації.

Залежно від того, кого вони стосуються - окремої людини чи суспільства в цілому, - розрізняють особисті, колективні та суспільні потреби. У недалекому минулому ієрархія цієї групи потреб була однозначною: особисті і колективні потреби підпорядковані суспільним потребам, що об'єктивно призвело до стану соціальної пасивності окрему людину, бо такі потреби, які задовольняє і відчуває окрема людина, як, наприклад, мати своє житло (власний будинок), вільно і самостійно пересуватися (власний автомобіль), мати ділянку землі, постійний заробіток, прибуток, задовольнялися опосередковано і після задоволення колективних потреб та потреб суспільства.

Особлива властивість людських потреб - їх постійне зростання й удосконалення. Така закономірність у розвитку потреб зумовлена, з одного боку, зростанням виробництва, прогресом і досягненнями у розвитку науки і техніки, які створюють все нові і нові блага, а з другого боку - розвитком самої особистості, становленням її інтелекту, що дозволяє людині бути справжнім творцем своєї долі.

Виробництво матеріальних благ і надання різних послуг (освіта, медичне обслуговування, житло, зв'язок, транспорт та ін.) супроводжується діями людини, спрямованими на задоволення тих чи інших потреб. Так формується інтерес. Інтереси, як і потреби, можуть визначатися на рівні особистості, колективу і суспільства в цілому. Потреба в освіті стимулює інтерес людини до загальноосвітньої та професійної підготовки. Потреба підприємства мати стабільні прибутки стимулює впровадження новітніх технологій, кращий менеджмент, найбільш ефективного витрачання ресурсів, створення конкурентоздатних товарів та послуг, які задовольняють першочергові потреби споживачів. Робітники

бажають продати свою працю за найкращу винагороду у найкращих виробничих умовах. Власники грошових ресурсів у пошуках високих ставок знаходять відповідні банки. У всіх випадках основоположним мотивом виступає економічний інтерес.

Окрема людина, сім'я, колективи підприємств, реалізуючи свої потреби, постійно пов'язані з проблемами економіки. І саме з цього ми виходили, пропонуючи структуру навчального курсу з основ ринкової економіки та підприємництва. Саме на основі наведених міркувань про людські потреби і можливості їх задоволення можливо і потрібно розпочинати ознайомлення школяра з економікою та визначальними закономірностями її розвитку, предметом економічної теорії.

На наш погляд, у такому підході до визначення предмета економічної теорії важливими є два моменти. По-перше, досягається розуміння про обмеженість виробничих ресурсів, яка не дозволяє суспільству виробляти, тим більше безкоштовно задовольняти потреби у всьому, що потрібно окремим його членам. Звідси не менш важливе усвідомлення об'єктивної необхідності економити ресурси, використовувати їх максимально раціонально. По-друге, людські потреби, якщо і не безмежні, то простягаються настільки далі можливостей існуючих виробничих ресурсів, що постає об'єктивна необхідність в їх економії. Ці положення, доведені до свідомого засвоєння суб'єктом і за умови формування у нього адекватної поведінки, можуть стати найважливішими позитивними наслідками економічної освіти та їх позитивного впливу як на економіку, так і на суспільство в цілому.

Усвідомлення економіки як складної системи виробничих відносин, у яких безпосередньо перетинаються різні інтереси, як науки про вироблення матеріальних благ і послуг і задоволення потреб, підштовхує особистість до необхідності вчитися аналізувати, до уміння оцінювати різні факти економічного життя, робити висновки, спиратися на розуміння закономірностей функціонування і розвитку економіки у спробах приймати те чи інше рішення.

У запропонованому курсі ми свідомо відійшли від традиційного для попередніх періодів подання теоретичних висновків крізь призму історичних способів виробництва. Подаючи аналіз організаційних форм господарювання, ми знайомимо учнів та студентів з традиційною, командно-адміністративною чи ринковою моделями сучасної організації економіки й одночасно залуцаємо їх до сприйняття цих моделей не як таких, які об'єктивно, у точно визначеній хронологічній послідовності, змінюють одна одну, а як таких, що мають свої вади і переваги, і в яких визначальними критеріями є пануюча форма власності на основні умови виробництва, координаційний механізм регулювання економічних процесів та економічна політика держави.

Це дає змогу сприймати закономірності розвитку економіки не в механічному сприйнятті тези про об'єктивність переходу від капіталізму до соціалізму, а в проникненні у внутрішні процеси, умінні визначити переваги, наприклад, окремих форм власності на засоби виробництва для підвищення ефективності і більш повного задоволення потреб, переваги і обмеженість державного регулювання, використання економічних і адміністративно-правових методів управління економікою, визначення пріоритетів у здійснюваній державою економічній політиці та інше.

Такий підхід дозволяє побороти “феномен випадковості і незакономірності” переходу суспільства до такої моделі господарювання, якою є ринкова економіка.

Ринкова економіка - складна система, в якій тісно переплітаються різноманітні зв'язки та залежності і яка спирається на притаманні саме їй закони і принципи функціонування.

Таким чином, економічна освіта, яку ми розглядаємо як процес і результат оволодіння суб'єктом соціальним економічним досвідом, сприяє формуванню економічної культури на основі засвоєння економічних знань, умінь, розвитку економічного мислення, що дозволяє особистості вірно оцінювати факти і явища економічного життя, встановлювати зв'язки і відношення між ними. Економічна освіта пов'язана з формуванням певних рис характеру: працелюбності, відповідальності, заощадливості, діловитості, організованості, практичності, самостійності тощо. Все це зумовлює необхідність обґрунтування змісту економічної освіти в навчальних закладах різного типу.

2.2. Наукове обґрунтування змісту економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах

У наших публікаціях (1, 2, 3, 4, 9, 11, 12, 13, 15, 19, 20, 21, 22, 25) економічна освіта визначається як педагогічно адаптований соціальний досвід людства в сфері функціонування економіки, який включає в себе відповідну систему знань, способів діяльності, практику їх здійснення, культуру спілкування.

Зміст економічної освіти визначається відповідністю меті і завданням формування особистості в тих чи інших конкретних історичних умовах.

Необхідність розробок питань економічної освіти зумовлюється не тільки об'єктивними передумовами, а й суб'єктивними факторами. Сьогодні вже не тільки науковці і педагоги-практики, а й самі школярі усвідомлюють, виходячи з обмеженості своїх знань, необхідність економічної освіти як базового компонента змісту шкільної освіти.

Наслідки проведених анкетувань учнів гімназій м.Харкова та м.Белгорода, їх батьків та вчителів підтвердили попередній висновок про те, що більшість школярів, навіть кращих шкіл, не володіють достатньою мірою основними економічними поняттями. Зі 140 учнів 10-11 класів 53% оцінили свої знання з основ економічної теорії як слабкі. Необхідність подання нового шкільного курсу, який допоможе оволодіти основами економічних знань, підтвердили 94% школярів, 80% учителів та 93% батьків. Такий висновок ми робимо і на підставі опитувань школярів інших шкіл Харківської та Белгородської областей. Необхідність такого курсу визнало 95,6% з 507 опитаних учнів. Необхідність економічних знань для вірної орієнтації в сучасному житті визнало 66% , для загального розвитку - 29%. Серед найважливіших питань сучасного життя майже всі назвали економічні та екологічні (1,2).

Характеристика змісту економічної освіти передбачає визначення її основних компонентів.

Перший і провідний компонент - це знання. Визнаючи знання як перевірені практикою наслідки пізнання дійсності, вірне й адекватне відтворення її у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, міркувань, теорій, ми одночасно систематизуємо їх види: знання економічних законів і наслідків їх дії, знання економічних категорій і понять,

наукових фактів, правил поведінки, наукових теорій і гіпотез, провідних ідей економічної науки, методів, історичні і оцінюючі знання.

Ми поділяємо погляди авторів, які провідною дидактичною одиницею змісту навчального курсу визначають основи економічної теорії, яка дозволяє усвідомити групу економічних законів, наслідки їх дії та основні економічні категорії і поняття як логічно вибудовану систему. Відсутність системності у вивченні курсу перетворює його в механічну сукупність знань окремих законів чи категорій, стає важкою для засвоєння і малоприсадною для практики.

У знаннях як елементи змісту освіти знаходять відтворення всі структурні елементи економічної науки. Завдання полягає в тому, щоб відібрати той оптимум знань, який би одночасно був достатнім для подальшого самостійного їх поповнення, не перевантажував учнів і давав змогу формувати сучасний стиль мислення.

Ці положення були провідними для визначення наукових проблем і практичних аспектів при формуванні курсу "Основи ринкової економіки та підприємництва", викладеного в книзі "Людина у світі економіки та бізнесу" (1).

У процесі вивчення системи економічних знань як в книгах для учнів, так і в книгах для вчителів, тобто і в теоретичному курсі, і в програмі, і в методичних рекомендаціях для вчителів було виділено основні закони і категорії, встановлені їх спільність і взаємозв'язок, визначено практичні наслідки їх засвоєння. Наприклад, ознайомлення школярів із законами ринкової економіки, зокрема законом попиту, дає змогу усвідомити, що модель попиту та пропозиції пояснює спосіб функціонування ринків різних

товарів та послуг, визначення цін та механізмів регулювання обігу товарів.

Попит - це бажання і можливість споживача придбати товар чи послугу у певному місці і в певний час. З нескінченної кількості бажань людини тільки їх незначна частина стає потребою і перетворюється на попит. Можливість - це не тільки наявність товарів та послуг на ринку і грошей у покупців, а й рівня цін. Саме знання закону попиту дає наукове розуміння про прямий і зворотній зв'язок між ціною товару і його кількістю, на яку з'являється попит.

Ринковою економікою керують ціни, а основними факторами, які визначають їх рівень, виступають попит і пропозиція. Ціна, за якою обсяг попиту абсолютно дорівнює пропозиції, є рівноважною ціною. Закон попиту, як і закон цін, у чистому вигляді існує тільки за умов досконалої конкуренції. В реальній ринковій структурі функціонує монополістична конкуренція, де поряд з ціновим механізмом регулювання економікою повинен діяти механізм державного регулювання як один із засобів захисту виробників і споживачів від недобросовісної конкуренції.

Ефективне функціонування сучасного ринку перебуває у прямій залежності від постійно відтворюваного ринкового середовища. Важливим його елементом є ринкова інфраструктура, що являє собою комплекс державних, приватних і громадських інститутів та технічних засобів, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їхню ефективну взаємодію. Серед елементів ринкової інфраструктури центральне місце належить біржам. Саме розумінню і засвоєнню школярами суті і місця бірж

відводиться значне місце в роботі "Людина у світі економіки та бізнесу".

Важливо досягти усвідомлення, що будь-яка біржа виступає як організаційна форма ринку певних цінностей: товарів, цінних паперів, валюти тощо і, що до того часу, доки не виникне розгалужена система бірж, ринкові перебудови будуть носити умовний характер, бо замість механізму економічних законів буде здебільшого діяти механізм командної економіки.

Не менш важливим елементом ринкової інфраструктури є фінансово-кредитна система, в якій провідне місце посідають банки.

Забезпечення гармонійного функціонування і дієздатності усіх елементів ринкової структури є важливою і необхідною передумовою реальної ринкової трансформації економіки України.

Ринкові перетворення здійснюються не всупереч вимогам економічних законів, а відповідно до них і переслідують мету гармонійного задоволення зростаючих потреб людей, зокрема потреб сім'ї. Стан економіки країни безпосередньо відображається на стані сім'ї. Аналіз економічних чинників функціонування сім'ї є особливо привабливим для підвищення зацікавленості школярів у глибокому пізнанні законів економіки в цілому. Усвідомлення того, що особисте споживання залежить від доходів сім'ї, а їх збільшення, у свою чергу, сприяє розвитку виробництва споживчих товарів і економіки країни в цілому, здатне позитивно позначитися на розумінні відповідальності кожного за стан бюджету сім'ї, вмінні його формувати і раціонально використовувати. Важко уявити, що дитина,

вихована у безвідповідальному ставленні до бюджету власної сім'ї, зможе відповідально ставитися до формування і використання бюджету країни. Через ці та інші проблеми економічного виховання у школі закладаються підвалини формування нових поколінь законотворців і керівників держави.

Бюджет сім'ї, у частині доходів, складається з доходу від праці та доходу від власності. Наголошуючи на цьому, ми звертаємо увагу школярів на необхідність формування економічно виваженого ставлення до власності, яка поряд з працею є надійним гарантом доходів. Одночасно на прикладах нерівності доходів сімей ми намагаємося побороти однобоке уявлення про рівність, а частіше, як це було недавно і ще зустрічається сьогодні, "зрівнялівку" у доходах.

Нерівність у доходах сімей стимулює підвищення ефективності економіки. Проте високий ступінь нерівності доходів, який ми визначаємо за допомогою кривої Лоренца (1, с.85-87), не на користь соціальній і політичній стабільності. Використовуючи рекомендовані контрольні питання та фактичні дані (1, 2, 4), можна досягти високого рівня засвоєння цих економічних взаємозв'язків, зокрема співвідношення між економікою та економічною політикою.

Однакові доходи сімей ще не є запорукою однакової структури споживання. На прикладах витрат окремих сімей легко досягти розуміння і засвоєння складних економічних закономірностей, зокрема закону Енгеля (1, с.95-98), відповідно до якого структура та зміни у структурі споживчих витрат досить сталі і залежать від доходів сім'ї. Як в окремій сім'ї, так і в державі в цілому, разом із збільшенням доходів

змінюється структура витрат: доля витрат на культурні, освітянські, інші нематеріальні потреби зростає.

Знання цього закону дає змогу учням аналізувати рівень життя певних груп сімей однієї країни або порівнювати добробут населення різних країн. Тут найбільш важливим показником, що відображає стан економіки, є частина витрат сім'ї на харчування.

Наприклад, за допомогою фактичних даних про споживання основних продуктів харчування у період 1991-1995 рр. можна визначити стан економіки України і рівень життя населення, який знизився за цей час до позначки 1955 року /1, с.98/.

Центральне місце у навчальному курсі, що відповідає і вимогам проникнення у закономірності функціонування ринкової моделі господарювання, посідають питання підприємницької діяльності /1, с.99-110/.

Важливо домогтися розуміння економічної сутності підприємництва та діяльності підприємств (фірм). Головне завдання підприємницької діяльності - це відшукування і приведення до дії необхідних чинників виробництва, що забезпечують виробництво певних товарів та послуг. Серед чинників, що забезпечують функціонування фірм, особливого значення набувають підприємницькі здібності - здатність професійно, енергійно і цілеспрямовано діяти для досягнення поставленої мети. І тут ми повинні віддати належне економічній освіті як елементові загальної і професійної освіти, без якого сформуванню нового покоління підприємців просто неможливо.

Розуміння того, що фірма є основною ланкою ринкової економіки, повинно супроводжуватися усвідомленням суб'єктивної необхідності сприйняття її як самостійного господарського суб'єкта, який забезпечує функціонування різних типів організації бізнесу (одноосібне володіння, товариство і кооператив, корпорація, державне підприємство).

Однією з центральних проблем діяльності фірми є забезпечення зростання продуктивності праці. Аналіз суті продуктивності праці, чинників, що впливають на неї, зв'язку показників продуктивності праці, обсягів виробництва, рівня доходів і прибутку та ін. дає змогу визначити одну з центральних проблем ринкової економіки - проблему ефективності виробництва.

Проблема ефективності залежить від раціонального використання як постійних, так і змінних чинників виробництва. В ринковій економіці вона тісно пов'язана з рівнем загальної та професійної освіти, зокрема професійності менеджменту та маркетингу.

Менеджмент - наукова теорія керівництва фірмою у відповідності до цілей та завдань бізнесу. Менеджер - особа, яка виконує функції керівника, директора чи адміністратора фірми на різних рівнях управління.

Для успішного і якісного виконання своїх обов'язків він повинен мати відповідну освіту, вільно розумітись на економічних закономірностях, мати сукупність навичок та здібностей, вміти використовувати різні стилі керівництва.

Ефективний менеджмент передбачає з'єднання лідера та керівника в одній особі. Оскільки таке буває не завжди, то ще

у школі необхідно більше приділяти уваги формуванню необхідних майбутньому лідерові професійних знань і навичок. Лідерство - це здатність впливати на окремих осіб, колектив, спрямовувати їх зусилля на досягнення визначеної мети.

Особливу увагу у навчальній діяльності слід приділяти формуванню професійних якостей і навичок майбутніх менеджерів: здатність керувати та володіти собою; стриманість; розумні особисті цінності; чіткі особисті цілі; спрямованість на постійне особисте зростання; навички щодо вирішення проблем; здатність до нововведень; вплив (лідерство) у колективі; знання сучасних підходів з менеджменту; здатність керувати людьми; вміння навчати підлеглих; комунікабельність; здатність формувати ефективні робочі групи. Відсутність певних з них не повинна лякати. По-перше, треба наполегливо розвивати їх у своїй особі, а, по-друге, - вміло компенсувати вмінням та навичками інших членів команди.

Маркетинг характеризує діяльність у сфері ринку і збуту товарів. Його мета - звести зусилля по збуту товарів до мінімуму і цим впливати на загальний стан ефективності економіки.

Виходячи з тези про визначальну роль людини в системі економічних відносин, важливими є положення пропонованого школярам курсу про сутність праці, форм і систем заробітної плати, їх еволюцію при переході до ринкових умов господарювання, впливу на них попиту і пропозиції на робочу силу, на виготовлену продукцію, цін і тарифів та ін.

Особливо важливим є засвоєння і вірне сприйняття школярами як економічних умов обґрунтованого зростання заробітної плати, до яких, в першу чергу, належать: удосконалення виробництва; достатність інвестицій, покращання технологій, підвищення продуктивності праці, так і того, що освіта в цілому і економічна зокрема найважливіша передумова розвитку виробництва і підвищення добробуту людей.

Користуючись методом схоження від окремого до загального, ми намагалися вибудувати і логіку структури навчального курсу, в якому б засвоєння закономірностей функціонування економіки на прикладах окремого підприємництва, фірми (мікроекономіка) стало вихідним для правильного засвоєння закономірностей розвитку національної економіки (макроекономіка) та її зв'язку із світовою економікою (1, с.147-206).

У цьому розділі викладено основоположні закономірності і категорії, які в процесі вивчення і засвоєння дозволяють школяреві вірно усвідомлювати основні економічні цілі розвитку держави (економічне зростання, ефективність, повна зайнятість, стабільність цін і грошового обігу, доходів населення, економічні гарантії і свободи) та шляхи і способи їх досягнення. В цьому ж переліку ми акцентуємо увагу на проблемах, пов'язаних з кризовим станом економіки (причини, шляхи і методи подолання). Особливе місце посідають питання державного регулювання макроекономіки, його функції і необхідність. Використовуючи дані про державний бюджет, досягаємо розуміння закономірностей його формування і використання, системи податків, а також таких важливих компонентів

економічної політики, як фінансова, кредитно-грошова, структурна політика держави.

Засвоєння учнями проблем міжнародного суспільного поділу праці, вільної торгівлі і протекціонізму, міжнародних курсів національних валют дозволяє їм орієнтуватися в закономірностях міжнародної торгівлі, визначенні умов її ефективності та пріоритетів.

Положення про те, що використання механізмів ринкової економіки, впровадження нових важелів стимулювання підприємницької діяльності з об'єктивністю потребує впровадження в суспільстві "економічного всеобучу", у нашому дослідженні і було покладено в основу висновків про наявність об'єктивних зв'язків між якістю освіти та ефективністю економіки і стало домінуючим у визначенні структури і змісту програми і теоретичного курсу для загальноосвітніх та професійних навчальних закладів.

У системі знань визначаються вступні і узагальнюючі знання. В економічній освіті вступні знання передують вивченню всього курсу, використовуються для пояснення основоположних історико-наукових понять: виникнення виробництва і обігу товарів, грошей та їх обігу, зародження і розвиток управління, внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Узагальнюючі знання, на відміну від вступних, підсумковують наслідки вивченого, визначають основні цілі тієї чи іншої теми, розділу, курсу в цілому. Узагальнюючі знання повинні передбачатися при вивченні кожної теми чи розділу.

Виділення вступних і узагальнюючих знань сприяє їх систематизації, накопиченню економічних знань учнів і

студентів, підвищенню надійності і усвідомленості ними навчального матеріалу.

Засвоєння курсу основ ринкової економіки та підприємництва пов'язане з оволодінням допоміжними знаннями, які сприяють засвоєнню основ наук і виступають засобом розвитку і виховання молоді. До таких знань належать логічні, методологічні, філософські, історико-наукові, оціночні знання та знання з інших предметів (Л.Я.Зоріна, П.Г.Москаленко, І.Я.Лернер).

Методологічні знання - це сукупність знань з методології, науки, які необхідні для свідомого системного оволодіння основами наук, формування наукового світогляду, тобто для визначення діяльності і засвоєння конкретного змісту.

Економічні знання спираються на філософські, що дають учням уявлення про Всесвіт, про дійсність, розкривають можливість їх пізнання через відповідні філософські категорії.

Слід відмітити необхідність логічних знань, що сприяють пізнанню економіки через основний ланцюжок взаємозв'язків, взаємообумовленість предметів і явищ реальної дійсності. Ці знання необхідні для повного засвоєння наукових узагальнень і сприяють розвитку логічного мислення. Відсутність їх нерідко є причиною формального засвоєння знань.

Безцінною частиною знань є історико-наукові знання, зокрема історія вітчизняної економічної думки, яка подається у навчальному процесі через погляди та теорії видатних економістів та просвітителів.

У публікаціях автора (1, 2, 3, 4, 7, 9, 10, 11) подається аналіз творчості видатних представників українського народу - вчених-економістів, педагогів, філософів, істориків, літераторів - з метою висвітлення окремих питань розвитку та періодизації історії економічної думки, її предмета, а в прикладному розумінні - забезпечення використання всієї теоретичної спадщини для більш фундаментальної підготовки наступних поколінь громадян України.

Оволодіння економічними знаннями як складовою знань про закономірності розвитку людського суспільства потребує засвоєння достатньої їх суми і усвідомлення історичного практичного досвіду.

Дослідники усіх історичних епох, починаючи з давніх, робили висновки, спираючись на міцний фундамент знань та досвіду, що набули їх попередники. Саме ті з них увійшли в історію науки, культури, цивілізації в цілому, хто зміг глибоко проаналізувати людські надбання, практично осмислити їх і зробити висновки, які дозволять людству з найменшими збитками просуватися до прогресу, до свободи, до рівності.

Ці положення як вихідні ми використовуємо для визначення предмета, методу, значення і мети вивчення історії економічної думки, етапів її становлення і розвитку в Україні для збагачення знань, усвідомлення тісного взаємозв'язку між теоретичним та історичним в економічній освіті, для формування економічного мислення й економічної культури на реальних прикладах вітчизняної історії.

Економічні ідеї, теорії та погляди, не зважаючи на свою приналежність до "надбудови" та зумовленість "базисом", мають свої пріоритети і форми випереджувального активного

впливу на економіку ("базис"). Сила цього впливу залежить не від рівня емоційного проголошення тих чи інших ідей, теорій та поглядів, а від того, наскільки точно вони відповідають вимогам об'єктивних економічних законів.

Для поглиблення економічних знань і підвищення ефективності економічної освіти дуже важливим є положення про те, що теорії та ідеї, як і людська думка в цілому, завжди несуть в собі ознаки економічних умов, в яких існує суспільство. Але, з'явившись на світ як відображення реального життя, в подальшому вони набувають "самостійності" і в залежності від конкретно-історичних умов активно впливають на економіку, освіту, науку і культуру. В цьому знаходить своє втілення велика організуюча і стимулююча роль прогресивних економічних ідей.

Узагальнено історія економічної думки України - це історія виникнення і розвитку економічних ідей, теорій, поглядів, які віддзеркалюють у собі виробничі, суспільно-економічні відносини людей на конкретному етапі розвитку суспільства.

Залучення відповідних даних історико-економічного характеру при формуванні економічних знань водночас дозволяє поглиблювати знання з історії, літератури, народознавства та інших предметів.

Знайомлячись, наприклад, з "Правдой Русской" - видатним пам'ятником суспільної, в тому числі економічної, думки періоду Київської Русі, учні усвідомлять, що чільне місце в ній посідають питання економічних відносин: встановлення відповідальності за різні злочини в цій сфері - крадіжки, порушення межі між земельними наділами, регулювання займу, спадщини та інших майнових відносин.

Це певною мірою стосується й інших історичних пам'яток цієї епохи.

Епоха розвитку та занепаду феодалізму стає більш зрозумілою, а її закономірності більш усвідомленими після ознайомлення з поглядами І.Вишенського, Г.С.Сковороди, Я.П.Козельського, В.Н.Каразіна, Т.Г.Шевченка, М.П.Драгоманова та інших.

Багато ідей та теоретичних висновків, наприклад, Г.С.Сковороди мають науково-педагогічну актуальність і сьогодні.

Г.С.Сковорода - автор оригінальної теорії "сродності", спираючись на яку він висвітлював причини суспільних конфліктів, характеризував економічні відносини і майбутнього суспільного ладу, що прийде на зміну старому. Суспільство він розглядав як цілісний організм та уподібнював його до машини: "... общество есть то же, что машина...", а його дидактичні прийоми, які він використовував, навчаючи і наставляючи своїх учнів, мають непересічну актуальність і донині: "... дружи с терпением, учись священным языкам, научись хоть одному твердо, ... долго сам учись, если хочешь учить других..."

Засновник університету і педагогічного інституту в Харкові В.Н.Каразін залишив економічні думки та практичні рекомендації про шляхи реформування села, підвищення продуктивності праці, розвитку промисловості і торгівлі.

Знайомство з економічними поглядами Т.Г.Шевченка здатне збагатити знання про нього як історичну постать; як літератора, історика, революціонера-демократа, про його

бачення кращого суспільного устрою "... без холопа і без пана...".

У творчості М.П.Драгоманова, його послідовника С.А.Подолінського, І.Я.Франка містяться наукові обґрунтування шляхів реформування економіки і суспільства, критичної оцінки капіталізму, причин зубожіння робітників.

Значною є спадщина українських економістів початку ХХ сторіччя, зокрема творчість М.І.Туган-Барановського, одного з фундаторів Національної Академії Наук України, який щедро поєднував у собі талант педагога і економіста-теоретика і якого відомий австрійський економіст Йозеф Штумптер назвав кращим слов'янським економістом. Він розробляв власні теорії промислових криз, криз валютно-грошової системи, закономірностей розвитку промислових підприємств, місця і значення кооперації та багато інших теорій. Особливо цінним у творчості М.І.Туган-Барановського є глибокий критичний аналіз еволюції ідей соціалізму та його практичний внесок у створення в Україні інституту економічної кон'юнктури, демографічного та кооперативного інститутів.

Теоретико-історична спадщина дозволяє учням підняти рівень критичної оцінки та усвідомлення економічних програм сучасних політичних партій і рухів, збагатити свою практичну підготовку до вільного входження в життя в умовах багатопартійності, альтернативності думок і рішень про шляхи розвитку сучасної економіки і методи досягнення соціальної справедливості.

Розвиток освіти, зокрема економічної, обумовлений економічним розвитком, але використання теоретико-історичної спадщини дозволяє більш глибоко усвідомити

позитивні наслідки впливу освіти на економіку, бо в реальному житті справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне становище є єдиною активною причиною, а все інше є лише пасивним наслідком. Насправді, має місце взаємодія на основі економічної необхідності, яка в результаті завжди прокладає собі шлях. Немає автоматичної дії економічного становища, як це для зручності дехто собі уявляє. Самі люди роблять свою історію, хоч і в певному середовищі і з урахуванням економічних умов свого існування.

Економічна освіта дозволяє ці складні запитання економічної теорії і закономірностей розвитку суспільства зробити придатними для усвідомлення їх школярами і забезпечує адекватну практику в майбутньому.

В системі економічних знань належне місце займають міжпредметні знання, тобто знання з інших наук, які залучаються для обслуговування провідного компонента навчального курсу з основ ринкової економіки і підприємництва. Це можуть бути знання з математики, фізики, хімії, біології, історії, правознавства та ін.

Рівень оволодіння економічними знаннями значною мірою визначають оціночні знання, тобто знання, які фіксують в навчальному процесі особистісне ставлення суб'єкта до об'єкта на відміну від пізнавального. Оціночні знання необхідні для виховання емоційно-ціннісного ставлення учня до отриманих знань, для аналізу економічних явищ із суб'єктивної точки зору. Інакше ці знання необхідні і як засіб засвоєння знань, і як особисто значущий результат їх засвоєння.

Таким чином, економічні знання - це цілісна система відомостей, пізнань, накопичених людством і необхідних для здійснення економічної освіти.

Поряд з економічними знаннями у змісті економічної освіти важливу роль відіграють способи діяльності як втілення практичного освоєння світу. Знання про них містяться у першому компоненті, бо без знань неможливо свідомо оволодіти способами діяльності. Окрім цього потрібно засвоїти досвід використання набутих знань на практиці.

Відбираючи способи діяльності для включення їх у зміст економічної освіти, слід враховувати необхідність підготовки учнів до основних форм економічної діяльності: виробничої, побутової, професійної та інших. Подальший перехід до ринку, вирішення завдань суттєвого підвищення ефективності економіки і забезпечення зростання добробуту людей буде супроводжуватись якісними змінами у самому виробництві. Одночасно буде поглиблюватися конкуренція як у сфері виробництва, так і обігу, що зумовлюватиме більш швидке впровадження досягнень науки і техніки в практику, підвищення кваліфікації для вирішення виробничих і управлінських завдань.

Вимоги до професійної компетентності випускників шкіл, їх підготовки до самостійного життя будуть впливати на обсяг і зміст економічної підготовки. Важливе значення матимуть не тільки знання окремих проблем, але і вміння самостійно їх вирішувати. Уміння мислити, самостійно та оперативно приймати рішення, які стосуються виробничих, соціальних, техніко-економічних та інших проблем, наявність економічних знань і навичок, здатність до демократичного і

гуманного спілкування у трудових колективах, інші якості особистості все більше будуть враховуватися при прийомі на роботу і подальшому професійному просуванні працівника.

Конче потрібними для випускників шкіл стають уміння легко орієнтуватися в економічних ситуаціях, приймати вірне рішення з конкретної проблеми, робити критичний аналіз ситуації та інші.

Уміння орієнтуватися означає, що учні усвідомлюють всю багатоперспективність економічних відносин і можуть робити висновки про сутність економічних явищ за допомогою знань про економічні закономірності та економічні категорії.

Уміння приймати рішення означає, що школярі навчаються аналізувати основні економічні сфери життєдіяльності людини (сімейний бюджет, особисте господарство, виробництво в межах підприємства (фірми), економіку держави).

Уміння критично підходити до вирішення проблем означає, що учень уміє зіставляти висновки і рішення при наявності суперечливих наукових визначень, багатоаспектності громадських думок, конфліктних ситуацій, оцінювати альтернативні можливості дій на базі узагальнених норм економічної оцінки, давати обгрунтовану критичну оцінку прийнятим економічним рішенням, відстоювати ті, які вважає найбільш раціональними.

Таким чином ми пояснюємо взаємозв'язок і взаємозумовленість знань і практичних навичок та умінь. Якщо економічні знання являють собою систему, то уміння, що формуються на їх основі, віддзеркалюють зміст

навчального курсу. Детальний аналіз із залученням конкретних прикладів, що ілюструють цей взаємозв'язок, міститься в наших роботах (1, 2, 3, 12, 14, 15, 16).

Залежно від рівня знань і самостійності школярів в навчальній діяльності економічні уміння можуть бути репродуктивними, що формуються в діях, відповідних до зразка; реконструктивними, що дозволяє використання набутих знань у нестандартних ситуаціях; творчими, що забезпечують засвоєння школярами досвіду творчої діяльності.

Важливим компонентом змісту економічної освіти є формування культури спілкування в процесі економічної діяльності.

Перехід до ринкових умов господарювання супроводжується значними змінами у взаємозв'язку між учасниками економічної діяльності і переходом з вертикального на переважно горизонтальний рівень. Усі стають рівноправними учасниками економічних відносин.

Підприємцю як учаснику цих відносин необхідно взаємодіяти з підприємцями інших фірм, трудовим колективом, окремим працівником, органами влади й управління, зовнішніми партнерами, споживачами, постачальниками, громадськими організаціями тощо.

Взаємні стосунки людей у процесі їх ділового спілкування визначаються як об'єктивними законами розвитку економіки і суспільства, так і законами держави, де вони живуть і працюють, громадськими установками і нормами поведінки.

Дії юридичної особи чи окремої людини визначаються розумінням їх мети і ролі в житті суспільства і повинні перебувати у відповідності з вимогами норм права і моралі їх країни. Незважаючи на відомі обмеження, що накладаються умовами ринкової конкуренції, здійснення економічної діяльності вимагає, щоб її учасники дотримувалися відповідних морально-етичних норм. Не можна ставити людиноненависницьку мету. Егоїстична мета окремого учасника повинна врівноважуватися суспільною, а майбутнє не повинно стати жертвою сьогоденної вигоди.

Культура спілкування як складова економічної освіти передбачає формування і глибоке засвоєння школярами норм "чесного" підприємництва, які за ознаками можна згрупувати на загальноморальні, професійні, правові, екологічні.

Загальноморальні норми пов'язані із ставленням до людини як особистості, яка наділена правами, що гарантують їй існування і розвиток. Вони незалежні від політичних, релігійних, расових, статевих, вікових ознак (не завдавай шкоди, не кради, не руйнуй, не принижуй гідність, сприяй успіху і творчості та інші).

Деякі з цих норм можуть бути визначені кількісними і якісними показниками (час і умови праці та відпочинку; мінімальна (прожитковий мінімум) заробітна плата і своєчасність її виплати; безкоштовна освіта та інші).

Професійні норми: недопустимість зниження добробуту працюючих та ефективність діяльності підприємства (фірми); турбота про споживача; поважне ставлення до партнерів; чесність і принциповість; тактовність при вирішенні питань, які стосуються багатьох; варіантність при розробці і прийнятті рішень.

Серед правових норм, що безпосередньо пов'язані з економічною діяльністю і формують культуру спілкування її учасників, ми виділяємо: поважне ставлення до закону; відмовлення від прийняття немотивованих звинувачень; невідворотність відповідальності і покарання за протиправні дії.

Екологічні норми передбачають заборону на причинення шкоди живій природі і навколишньому середовищу в цілому і окремим їх складовим; недопустимість вирішення власних справ ізольовано від інтересів інших; недопущення навіть дрібних викидів, які у поєднанні з такими в інших створюють небезпечні за обсягом і складом токсичні сполуки.

Означені норми враховуються в процесі формування економічної культури в усіх галузях бізнесової діяльності. В окремих випадках, і це повинен засвоїти школяр, вони відіграють роль обмежень, в інших - роль стимулу, і в усіх випадках вони не повинні ігноруватися або виконуватися формально.

Виконання цих норм спирається не на закон, а саме на внутрішню культуру, почуття відповідальності, професійну компетентність. Без сумніву, враховується і небажання розповсюдити дурну славу в колі підприємців і споживачів; прагнення мати достойний імідж фірми; вміння прорахувати негативні наслідки невиконання цих норм; можливість отримати додаткові пільги або утримувати ті, що є.

Викладене вище свідчить, що формування свідомості і культури завтрашніх виробників і споживачів, підприємців і менеджерів, майбутніх міністрів і президентів повинно вирішуватися сьогодні, в сьогоднішній школі, шляхом подальшого удосконалення змісту освіти і виховання, і

економічної освіти та економічного виховання зокрема. Ще в школі формуються підвалини і засвоюються норми, які забезпечать практичні навички і вміння: співпрацювати і конкурувати; поважного ставлення до закону і різних форм власності; вигравати і програвати гідно; забезпечувати ділову репутацію; поважати особистість.

Кожен, хто вступає в ринкові відносини, повинен послідовно керуватися жорстокою логікою писаних законів і неписаних правил, бо його успіх значною мірою залежить саме від цього. Людина, тим більше підприємець, небережлива, яка витрачає більше, ніж заробляє, не може розраховувати на успіх і підтримку з боку інших. З іншого боку, ханжа, який економить на житлі, одязі, харчах, здоров'ї і тим більше освіті дітей, буде відторгнутий своєю соціальною групою, або групою, куди він хоче ввійти.

Аналіз літератури, досвіду інших країн свідчить, що у формуванні економічних знань майбутніх працівників, керівників фірм і корпорацій, значне місце відводиться вмінню слідувати на практиці принципам етичної поведінки, умінню створити на підприємстві (фірмі) клімат відкритості, відвертості, взаємної довіри.

Наповнення економічної освіти новим змістом, формування знань, навичок та умінь економічної культури учнів - єдине, що дасть змогу у їх практичній діяльності протистояти користолюбству, чванству, егоїзму.

Це в свою чергу наблизить час ствердження цивілізованих ринкових відносин, які дозволять кожній людині своєю чесною працею забезпечувати достойне життя собі, своїй сім'ї, суспільству в цілому, коли високоосвічені,

ініціативні, працелюбні люди, а не спритні махінатори, стануть достойними героями нашого часу.

2.3 Розробка та експериментальна перевірка програм курсу "Основи ринкової економіки та підприємництва"

У працях автора (1, 2) висвітлені результати експериментального дослідження, спрямованого на виявлення особливостей роботи за програмами різного способу побудови (блочно-концентрована та лінійна) в конкретних умовах її реалізації - традиційних, компактних, уривчастих. Експеримент проводився під нашим керівництвом аспіранткою О.М.Камишанченко, викладачами сектору економіки Харківського педагогічного університету та вчителями Харківської і Белгородської областей.

Блочно-концентрована програма передбачала групування навчального матеріалу з основних питань економіки. Проблеми макро- і мікроекономіки та прикладної економіки розглядалися одночасно.

Сутність лінійної програми - у послідовному і рівномірному розподілі матеріалу відповідно до дидактичних принципів систематичності та послідовності.

Визначення варіантів способів засвоєння змісту економічної освіти викликане тим, що курс "Основи ринкової економіки та підприємництва" ще не належить до державного компонента. Його можна реалізувати лише в шкільному компоненті у загальноосвітніх навчальних закладах. Тому для цих навчальних закладів введення курсу в навчальний план вимагає варіативності вивчення.

Експериментально було перевірено традиційний, компактний та уривчастий способи.

Сутність традиційного способу в тому, що курс вивчався протягом навчального року (2 години на тиждень, а всього 70 годин).

Компактний спосіб передбачав вивчення курсу протягом півріччя (3 години на тиждень, а всього 51 годину).

При уривчастому способі частина курсу вивчалася в 10 класі (друге півріччя) та у другому півріччі в 11 класі (2 години на тиждень, а всього 70 годин).

Експеримент проводився протягом трьох років у школах м.Харкова і Харківської області та м.Белгорода і Белгородської області.

Експериментом було охоплено дев'ять класів (222 учні).

Визначення ефективності різних варіантів вивчення курсу проводилось на основі таких показників:

1) рівень засвоєння економічних знань. З цією метою пропонувались контрольні завдання, які дозволяли порівнювати виявлені знання економічної теорії. Була розроблена анкета з 28 основними економічними категоріями і поняттями;

2) уміння використовувати економічні знання у стандартній і нестандартній ситуаціях. Для цього використовувалися підготовлені економічні задачі різного рівня складності;

3) оволодіння культурою підприємництва в економічній діяльності, яка моделювалася у процесі розгляду запропонованих економічних ситуацій;

4) наявність інтересу до навчального предмета.

В експериментальних і контрольних класах працював один і той же вчитель, форми і методи занять також збігалися, що дозволяє дійти висновку, що порівняльний аналіз рівнів засвоєння змісту економічної освіти дає змогу визначити позитивні та негативні наслідки використання альтернативних програм та способів їх реалізації.

Результати експерименту наведені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Рівень засвоєння знань.

№№ п/п	Показники рівнів засвоєння знань	Види програм, способи їх реалізації					
		лінійна програма (125 чоловік)			блочно-концентрована програма (97 чоловік)		
		тради- ційний 28 чол. %	компа- ктний 25 чол. %	уривча- стий 72 чол. %	тради- ційний 27 чол. %	компа- ктний 31 чол. %	уривча- стий 39 чол. %
1.	Використання знань у нестандартних ситуаціях, виявлення творчості	60,7	68	64	51,9	58	46
2.	Використання знань у стандартних ситуаціях	35,7	28	33	40,7	35,5	28
3.	Розпізнання основних понять, відтворення їх сутності	3,6	12	3	7,4	6,5	26

Як свідчать наведені дані, при використанні лінійної програми курсу більш високі показники в умовах уривчастого

способу організації навчальної роботи, а блочно-концентрована програма більш ефективна в умовах компактного способу. На основі аналізу програм, бесід з учнями, вчителями, спостережень за роботою учнів та викладачів отримані результати можна пояснити тим, що:

а) лінійна програма, яка передбачає засвоєння основ макроекономіки і мікроекономіки, забезпечує наступність у вивченні і засвоєнні курсу, стимулює пізнавальний інтерес до оволодіння практичним розділом - основами бізнесу;

б) перерва у вивченні курсу, як свідчить аналіз, сприяє більш свідомому його засвоєнню за рахунок самоосвіти (читання газет, журналів, перегляд телепередач, аналіз практичної економічної діяльності дорослих, їх успіхів і невдач).

Блочно-концентрована програма є оптимальною тоді, коли необхідно засвоїти окремі теоретичні положення та їх практичне застосування. Але ефективність засвоєння більш низька у порівнянні з першим варіантом.

Рівні оволодіння учнями економічними вміннями визначались на основі результатів виконання певних дидактично обгрунтованих завдань:

а) репродуктивного характеру (порахувати дивіденд на кожен акцію; визначити заробітну плату конкретного робітника; визначити на основі даних "споживчий кошик" двох держав; визначити валовий прибуток фірми та інші). Алгоритми виконання завдань учням повідомлялися;

б) реконструктивного характеру (щоб отримати прибуток, коли випускається відповідний товар, необхідно враховувати ... ; визначити фактори, які сприяють

скороченню витрат на виробництво конкретного товару та інші). Алгоритми виконання учням не повідомлялись;

в) творчого характеру (що необхідно враховувати при реалізації продукції?; назвати основні проблеми, які необхідно буде вирішувати, коли ви станете підприємцем та інші).

Ці завдання вимагали не тільки знань з економічної теорії, її практичного використання, а й пошуків власних оригінальних шляхів розв'язання завдань.

Результати виконання завдань наведені у таблиці 2.

Таблиця 2.

Рівень оволодіння школярами економічними уміннями.

№№ п/п	Показники рівня	Види програм, способи їх реалізації					
		лінійна			блочно-концентрована		
		тради- ційний 28 чол. %	компа- ктний 25 чол. %	уривча -стий 72 чол %	тради- ційний 27 чол %	компа- ктний 31 чол %	уривча- стий 39 чол %
1.	Репродуктив- ний	84,4	79,5	95,4	79,6	77,8	88,0
2.	Реконструк- тивний	78,0	71,3	90,6	74,3	66,5	86,8
3.	Творчий	15,5	13,0	19,0	12,2	10,5	18,5

Засвоєння норм культури підприємництва в економічній діяльності, яка моделювалась, здійснювалося у процесі аналізу рішень, що приймалися учнями у спеціально підібраних ситуаціях. (Наприклад, учень є керівником фірми, яка випускає шампунь, що запобігає перхоті. Помічник підказує, що для скорішої реалізації товару необхідно на етикетці вказати, що намилювати голову необхідно двічі, хоч він ефективний і після одноразового намилювання. Як треба

поступити? У одного з торгових агентів почалися негаразди у сім'ї, що негативно впливає на його працю. З'явилась юридична можливість замінити цього працівника. Як ви поступите?).

Аналіз результатів розв'язання практичних ситуацій на основі методів соціометричних вимірювань, експертних оцінок вчителів, спостережень, індивідуальних бесід з учнями свідчить, що вивчення курсу не мало суттєвого впливу на сформованість моральних якостей школярів, що вимагає додаткового спеціального дослідження.

Пізнавальний інтерес у дослідженні розглядався як показник ставлення учня до навчального предмета і умов успішності його засвоєння. Для виявлення інтересу до економічної теорії як навчального предмета використовувалися методи анкетування, спостереження, аналізу запитань учителю, учням та інші.

З'ясувалося, що стійкий пізнавальний інтерес виявили 60% (лінійна програма) і 58% (блочно-концентрована), при уривчастому способі відповідно 49%, 46% - при компактному і 37% - при традиційному.

Таким чином, умовою успішності використання різних програм є врахування поставлених завдань, способів організації навчання в залежності від терміну та графіків вивчення курсу, які є основою для вивчення оптимальних видів програм і способів їх реалізації в конкретних ситуаціях.

2.4. Науково-методичне забезпечення процесу економічної освіти.

Необхідною умовою успішності економічної освіти є науково-методичне її забезпечення, яке передбачає постановку мети постійного зростання якості навчання; вибір способів виконання поставленого завдання; організацію самого процесу навчання, використання літератури, навчального обладнання тощо, тобто необхідна педагогічна технологія, що діє як система, яка охоплює учасників педагогічного процесу, теорії, ідеї, засоби організації навчальної діяльності для ефективного забезпечення розв'язання проблем, усі аспекти засвоєння знань і формування практичних умінь. Саме цим досягається повна чи часткова матеріалізація відомого ще з часів Я.А.Коменського наміру зробити навчання схожим на добре відлагоджений механізм, який має чітку орієнтацію на визначені цілі. Тому при формулюванні, визначенні, відборі навчальних цілей і при побудові навчання замість невизначених, розпливчастих виразів типу "пізнати", "приймати", "розуміти" необхідно підбирати дії, що знаходять своє втілення у словах типу "назвати", "перерахувати", "порівняти", "описати", "вибрати", "дати визначення".

Рівень засвоєння учнями проблем, наприклад, теми: "Основні моделі сучасної організації економіки", буде значно вищим, коли вчитель замість мети "пізнання" форм господарювання чітко окреслить ціль - "назвати" основні моделі організації економіки, а замість "прийняти" до уваги їх загальні риси і відмінності сформулює завдання- "перерахувати" відомі історичні моделі господарювання, їх загальні риси і відмінності, "порівняти" їх переваги і

недоліки, "описати" ідеальну, в розумінні школярів, модель господарювання, "вибрати" з відомих моделей найефективнішу, "дати визначення" сучасної організації економіки.

Цілі навчання реалізуються через програми, підручники, саму його організацію, яка вимагає відповідних меті методів, форм, контролю та корекції навчальної діяльності.

Підручник як книга призначена для засвоєння змісту освіти з відповідного навчального предмета згідно з навчальною програмою та дидактичними принципами (науковості, системності, доступності та інші).

Розроблений автором підручник спрямований на реалізацію основних функцій навчання, виховання, розвитку суб'єктів пізнавальної діяльності. Тому зміст підручника має інформаційну, виховну спрямованість, а його апарат (питання, завдання різного характеру) спонукає учнів та студентів до самоосвіти, розумового розвитку. Підручник виконує і функцію управління засвоєнням знань та інших компонентів змісту освіти.

Для всіх частин розробленого нами курсу складена оптимальна система задач. Перший варіант таких задач подано в посібнику для вчителів (2), а другий - більш систематизований, з використанням комп'ютерної підтримки, виходить з друку окремим виданням.

Посібник (2) включає 463 ситуації, контрольні завдання для перевірки і закріплення економічних знань, умінь, способів діяльності, здійснення аналізу поступків, ставлень людини в конкретних обставинах, а 47 тестових завдань

допомагають вчителеві виявити якість (повноту, глибину, системність і рівень) засвоєння змісту.

Повнота знань визначається кількістю знань про об'єкт вивчення, конкретизований програмою шкільного курсу, а їх глибина - сукупністю усвідомлених знань про цей об'єкт. Повнота і глибина знань взаємно пов'язані, але не тотожні. Повнота допускає ізолюваність знань про окремі об'єкти чи предмети вивчення, тоді як глибина, навпаки, передбачає наявність усвідомлених істотних зв'язків різного ступеня опосередкованості. До об'єктивних характеристик якості знань, поряд з повнотою і глибиною, відносять оперативність, конкретність, узагальненість, систематичність, системність, розгорнутість знань. До суб'єктивних - гнучкість, згорнутість, усвідомленість, міцність. Виходячи з особливого значення усвідомленості знань як найбільш вагомий ознаки їх якості, учитель може забезпечити таку організацію навчальної діяльності, при якій досягається усвідомлення учнями зв'язків між знаннями окремих проблем курсу, наприклад, дією окремих економічних законів, уміння виділити істотні і неістотні зв'язки в системи економічних відносин або між окремими економічними показниками, пізнання способів ефективного оволодіння економічними знаннями в цілому. В цілому найбільша ефективність досягається тоді, коли завдання дозволяють тим, хто навчається: а) знаходити відмінності між фактичними відомостями і оціночними судженнями; б) розрізняти факти і передбачення; в) виділяти причинно-наслідкові зв'язки; г) знаходити помилку у судженні; д) відрізняти суттєві докази від несуттєвих; е) розмежовувати обґрунтовані і необґрунтовані оцінки; ж) формулювати на основі тесту обґрунтовані висновки.

Таким чином, для визначення ефективності навчання потрібно виявити рівень засвоєння зафіксованих якостей. Так для визначення повноти знань треба виділити всі ознаки системи понять чи окремого економічного явища та їх зв'язки з іншими явищами. Для визначення глибини знань необхідно виявити число істотних ознак поняття в їх взаємозв'язку. Оперативність знань перевіряється пред'явленням множини варіантних ситуацій, в яких можуть бути використані засвоєні знання. Для перевірки гнучкості знань даються завдання на самостійне застосування, наприклад, цінової політики в реальних ситуаціях, або конструювання кількох способів розв'язання однієї і тієї ж задачі, наприклад, визначення реальних доходів сім'ї з урахуванням динаміки цін і номінальної заробітної плати. Конкретність та узагальненість знань перевіряються умінням учнів розкрити реальні прояви узагальненого знання, здатності підводити усвідомлені знання під узагальнені, відносити окреме до загального. Системність знань перевіряється системою завдань на визначення впорядкованості понять в їх послідовності і взаємозв'язку. Для перевірки того, як учні усвідомлюють одержані знання, їм дають завдання на уміння перегрупувати і переосмислити матеріал, творчо використати наявні знання для пояснення економічних закономірностей і процесів, що проходять у суспільстві або на окремому підприємстві чи галузі під дією об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Формулювання цілей навчання за допомогою системи вимог до якості знань, будучи бездоганим у теоретичному аспекті, на практиці виявляється надто складним через те, що всі якості знань формуються одночасно. Більш зручним і не менш надійним, як показує аналіз діяльності учителів шкіл

різних типів, є шлях, який ми обґрунтували в роботі "Педагогічна технологія" (16) і визначили як формулювання цілей відповідно до рівнів засвоєння, яких досягають учні та студенти в міру оволодіння знаннями. Характерною ознакою цього шляху є намагання уникнути вказівок, що належать до змісту навчання.

У роботі "Педагогічна технологія" (16) ми визначили такі рівні засвоєння знань, якими керувалися у практичній діяльності: 1-й - розпізнання; 2-й - запам'ятовування; 3-й - розуміння; 4-й - уміння; 5-й - перенесення знань; 6-й - оцінка. Оскільки засвоєння знань учнями може бути на шести рівнях, то не має жодних підстав обмежувати його якимось одним рівнем, наприклад, другим, хоч, як показує аналіз, такі уроки переважають. Тож саме проходження усіх названих рівнів засвоєння знань і буде засобом підвищення ефективності економічної освіти, бо вчитель чітко планує, який матеріал учні вивчатимуть лише у загальних рисах, в плані ознайомлення (розпізнання), що завчатимуть (запам'ятовування), що повинні будуть пояснити чи довести (розуміння), чого мають навчитися робити (уміння), які нестандартні завдання повинні будуть обов'язково виконувати (перенесення), як будуть оцінювати знання, виходячи з певних критеріїв (оцінка).

За такого підходу вдається не тільки досягти засвоєння знань на рівні вимог програми й уникнути перевантаження школярів, а й дати вчителю об'єктивний показник ефективності навчання. З цією метою нами при розробці програми курсу "Основи ринкової економіки та підприємництва" (1, с.283-289), в кожній темі виділені окремі блоки: проблеми, терміни та поняття, вміння. Це дає

змогу вчителів більш чітко визначити цілі, конкретизувати завдання, програму навчальної діяльності та критерії ефективності навчання.

Таким чином, підручник та посібники стали джерелом організації всього процесу економічної освіти: від формування мотивів вивчення курсу, визначення мети, відбору інформації, способів діяльності, методів оволодіння компонентами змісту освіти до контролю за навчально-пізнавальною діяльністю суб'єкта навчання.

Розроблені методичні рекомендації для викладачів, учителів загальноосвітніх та професійних навчальних закладів дають можливість їм оволодіти технологією вивчення курсу.

Розроблені автором дидактичні матеріали (словник, довідкова література, завдання) адресовані як тим, хто навчається, так і тим, хто навчає.

ВИСНОВКИ

На основі узагальнення дослідження проблеми економічної освіти у загальноосвітніх і професійних навчальних закладах в період переходу до ринкових умов господарювання сформульовані такі висновки:

1. Стан економіки і можливості переведення її на якісно новий рівень освіти, зокрема економічної, перебувають у безпосередній залежності. Забезпечення ефективного функціонування економіки вимагає від школи підготовки молоді до вільного входження в життя за нових умов.

Саме школа здатна довести і переконати підростаюче покоління в тому, що ринок - це безмежне поле для ділових альтернатив і підприємницького ризику. Одночасно це своєрідна перевірка економічної самостійності і

самодіяльності, прояв непересічної інтелектуальності. Завдання держави - надати випереджувальних темпів у розвитку освіти, зокрема економічної, що буде виявом розуміння об'єктивних потреб розвитку суспільства і водночас недопущенням залучення підростаючого покоління до існування в умовах ринку без попередньої загальноосвітньої і фахової підготовки.

В умовах переходу до ринкових умов господарювання навчальні заклади повинні спрямувати зусилля на інтенсифікації роботи з підготовки до вільного входження в життя і формуванні у вихованців економічних знань, умінь, економічної культури. Досягнення цієї мети вимагає розробки навчального предмета з основ ринкової економіки та підприємництва і включення його в обов'язковий компонент навчального плану загальноосвітніх і професійних навчальних закладів.

2. Спираючись на розкриті в публікаціях об'єктивні закономірності формування потреб та економічних інтересів і визначення предмета економічної теорії як науки про те, як наявні обмежені виробничі ресурси використовуються для їх задоволення, обгрунтовано предмет, мету і завдання запропонованого навчального курсу "Основи ринкової економіки та підприємництва", який дозволяє досягти усвідомлення економічної сутності підприємництва та діяльності підприємств (фірм), шляхів підвищення їх ефективності, формування професійних якостей і навичок майбутніх менеджерів, сутності праці, форм і систем заробітної плати, закономірностей функціонування мікро- і макроекономіки, становлення і розвитку міжнародних економічних відносин.

3. Теоретичний аналіз цілей, завдань економічної освіти дозволив обґрунтувати головні її компоненти:

- системи економічних знань: методологічних, філософських, оціночних, історико-наукових;

- уміння економічної діяльності як складні комплексні дії, які формуються у процесі залучення учнів до виконання конкретних економічних завдань, моделювання економічних ситуацій;

- підприємницьку культуру людини в економічній діяльності, що визначає норми стосунків, взаємодій між учасниками економічних відносин, на які великий вплив мають закони держави та морально-етичні норми (загальногуманітарні, екологічні, професійні, правові).

4. Експериментальна робота по організації вивчення курсу "Основи ринкової економіки та підприємництва" дозволила виявити залежність принципу побудови програми (лінійна, блочно-концентрована) та способів її реалізації (традиційний, компактний, уривчастий).

Встановлено, що при компактному способі навчання протягом півріччя оптимальною для засвоєння знань і умінь є блочно-концентрована програма, при традиційному та уривчастому способах - лінійна.

Зміни рівнів сформованості культури відносин у економічній діяльності залежно від принципу побудови програми і способів її засвоєння не виявлені.

5. Відповідно до висунутої гіпотези автором розроблені підручник, навчальні посібники з основ ринкової економіки, в яких здійснено відбір змісту навчального матеріалу, його структурування, що дає можливість успішно працювати учням, студентам і викладачам.

Розробляючи текст, ми керувалися принципами дидактики: науковості, системності, доступності, зв'язку навчання з життям (практикою), стимулювання суб'єкта навчання до активності та самостійності.

Текст підручника і посібників, їх апарат розроблялися так, щоб максимально сприяти реалізації виховуючої, навчальної і розвиваючої функцій в їх єдності.

З цією метою використовуються схеми, таблиці, відповідні приклади, завдання для перевірки та самоперевірки різних рівнів труднощі.

Впровадження у практику виданих автором посібників і підручника позитивно вплинуло на ефективність здійснення економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах.

Опубліковані роботи мають гриф і рекомендації Міністерства освіти України.

6. Підвищенню ефективності економічної освіти сприяє науково-методичне забезпечення процесу економічної освіти: відповідність підручника і посібників розробленій програмі, варіативність у використанні різних видів програм, добір понад 500 завдань, запитань, що забезпечує диференціацію у навчанні, підготовка словника основних економічних термінів та історико-економічних нарисів. Автором запропоновано використання педагогічної технології, яка об'єднує в єдину систему загальні цілі і зміст навчання, навчальні цілі курсу і оцінку навчальної діяльності, забезпечує послідовність, упорядкованість, логічність "кроків" у досягненні мети економічної освіти.

7. Ефективність економічної освіти не може бути забезпечена виключно можливостями введення в шкільну програму окремих економічних курсів. Цю тезу підтверджують багаторічні спостереження, аналіз діяльності окремих шкіл і окремих педагогів, розробки і рекомендації, викладені нами у свій час у роботі "Економічна освіта і економічне виховання школярів" (4).

Більш високий рівень усвідомлення економічних знань, формування умінь і навичок спостерігається в тих школах, де використовується система економічної підготовки в початковій, середній і повній школі та метод міжпредметної "інтервенції", за допомогою якого у формуванні економічних знань і економічної культури беруть участь поряд з викладачами економічних дисциплін учителі початкових класів, учителі-предметники: математики, фізики, біологи, хіміки, історики, географи, суспільствознавці та інші.

Цей досвід набув свого поширення як у школах України, так і в школах Росії, включаючи м.Москву.

8. Повна реалізація можливостей високоефективної економічної освіти можлива за умов якісної і достатньої за обсягами підготовки вчителів-економістів.

Наші рекомендації з цього аспекту економічної освіти враховані Міністерством освіти, і така практична підготовка сьогодні здійснюється в більшості педагогічних вузів України, хоч і здійснюється здебільшого за планами інтегрованої спеціальності: "історія та соціально-економічні дисципліни".

Підготовка вчителів з кваліфікацією: "Економічна теорія. Учитель економічних дисциплін" у даний час здійснюється поки що в Українському педагогічному університеті

ім. М. П. Драгоманова та Харківському педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди. Навчальний план з цієї спеціальності розроблено з нашою безпосередньою участю. З урахуванням потреб його реалізації розроблена і видана серія науково-методичних праць на допомогу майбутнім вчителям-економістам (1, 2, 3, 15, 16).

Сподіваємося, що здійснення дослідження певною мірою заповнить прогалини у вітчизняній педагогічній науці і сприятиме подальшому різнобічному висвітленню проблеми економічної освіти в сучасних загальноосвітніх і професійних навчальних закладах України.

Основний зміст виконаного дослідження відображено в таких публікаціях автора:

1. Людина у світі економіки та бізнесу: Підручник. - Харків: Основа, 1995. - 19,5 д.а.
2. Економічна освіта школярів: Посібник для вчителів. - Харків: ХДПУ, 1995. - 11,0 д.а. (У співавторстві, рос. мова, авторських - 5,0 д.а.).
3. Нариси економічної думки на Україні: Учбовий посібник. - Харків: ХДПІ, 1992. - 4,0 д.а.
4. Економічне навчання і виховання школярів: Монографія. - Київ, 1989. (У співавторстві, рос. мова, авторських - 3,0 д.а.).
5. Нарис політології: Учбовий посібник. - Харків: ХДПІ, 1993. (У співавторстві, авторських - 1,0 д.а.).
6. Основи політології: Курс лекцій. - Харків: ХДПІ, 1993. - 6,75 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,0 д.а.).

7. Рідний край: Учбовий посібник. - Харків: ХДПІ, 1994. - 36,5 д.а. (У співавторстві, авторських - 3,0 д.а.)
8. Нариси політології: Учбовий посібник. - Харків: ХДПІ, 1993. - 38,5 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,0 д.а.)
9. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині: Посібник. - Харків: ХДПІ, 1992. - 21,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 3,0 д.а.)
10. Соціологія - наука про суспільство: Учбовий посібник. - Харків: ХДПУ, 1996. - 40,0 д.а. (У співавторстві, рос.мова, авторських - 1,0 д.а.)
11. Історія становлення і розвитку народної освіти на території Харківщини (XIX-XX ст.): Посібник. - Харків: ХДПІ, 1990. - 5,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 2,0 д.а.)
12. Вплив ринкових відносин на формування нового економічного механізму в системі освіти (Проблеми освіти в умовах становлення ринкової економіки). - Харків: ХДПІ, 1992. - 7,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 2,0 д.а.)
13. Державне виробництво і оновлення суспільства: Збірник наукових праць. - Харків: ХДПІ, 1990. - 8,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,0 д.а.)
14. Наукові основи управління школою: Учбовий посібник. - Харків: ХДПІ, 1992. - 10,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 2,0 д.а.)
15. Підготовка учительських кадрів. Концептуальні підходи та практичний досвід: Учбовий посібник. - Харків: ХДПІ, 1992. - 7,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 3,5 д.а.)

16. Педагогічна технологія: Навчальний посібник. - Харків: ХДПУ, 1995. - 6,5 д.а. (У співавторстві, авторських - 4,0 д.а.).

17. Теоретичні основи господарського розрахунку: Посібник. - Київ: Вища школа, 1975. - 10,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,0 д.а.).

18. Система управління народною освітою та шляхи її удосконалення в умовах перебудови //Матеріали наукової конференції. - Харків: ХДПІ, 1989. - 10,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,5 д.а.).

19. Питання активізації пізнавальної діяльності студентів у вивченні суспільних наук //Матеріали наукової конференції. - Харків: ХДПІ, 1990. - 6,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 0,5 д.а.).

20. Педвуз і проблеми удосконалення загальноосвітньої школи //Матеріали наукової конференції. - Кривий Ріг, 1990. - 8,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 0,5 д.а.).

21. Підготовка студентів до здійснення економічного виховання школярів //Матеріали наукової конференції. - Дрогобич, 1990. - 0,5 д.а.

22. Система підготовки педагогічних кадрів для шкіл //36. : Молодь у посттоталітарному суспільстві: український варіант. - Харків : ХДПІ, 1993. - 10,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 0,5 д.а.).

23. Особливості політичної соціалізації студентства в посткомуністичній період //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Девіантна поведінка неповнолітніх і молоді: можливості впливу". - Харків, 1994. - 0,5 д.а.

24. Демілітаризація економіки у механізмі вирішення глобальних проблем людства //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Мир, війна, історія". - Харків, 1995. - 0,5 д.а.

25. Економічна теорія і вибір стратегії ринкових реформ //Доповіді міжнародної науково-практичної конференції "Трансформація культури в системі вищої технічної освіти". - Харків: ХДПУ, 1995. - 0,5 д.а.

26. Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів з проблем економіки і права. - Харків: ХДПІ, 1979. - 3,5 д.а.

27. Деякі питання методики викладання політичної економії. //У збірнику: Питання вищої школи. - Київ: Вища школа, 1977. - 0,5 д.а.

28. Методичні рекомендації до самостійної роботи над курсом політичної економії. - Харків: ХДЮІ, 1977. - 2,0 д.а.

29. Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів над курсом політичної економії. - Харків: ХДПІ, 1979. - 2,3 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,5 д.а.).

30. Методичні вказівки до організації самостійної роботи студентів (студентові 1 курсу). - Харків: ХДЮІ, 1978. - 4,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,0 д.а.).

31. Методичні вказівки і матеріали до самостійної роботи студентів над курсом політичної економії. - Харків: ХДЮІ, 1979. - 3,5 д.а.

32. Право і економіка: Методичний посібник. - Харків: ХДЮІ, 1980. - 4,0 д.а. (У співавторстві, авторських - 1,5 д.а.).

33. Плани семінарських занять і методичні вказівки до курсу політичної економії. - Харків: ХДЮІ, 1979. - 2,5 д.а.

34. Плани семінарських занять і методичні вказівки до курсу політичної економії. - Харків: ХДЮІ, 1977. - 3,5 д.а.

Прокопенко И.Ф. Теоретические и методические основы экономического образования в общеобразовательных и профессиональных учебных заведениях.

Диссертация в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.04 - профессиональная педагогика и 13.00.01 - теория и история педагогики, Институт педагогики и психологии профессионального образования АПН Украины, Киев, 1996.

Защищается диссертация, которая содержит теоретическое обоснование объективной необходимости экономического образования школьников. Разработано его содержание, которое нашло отражение в программах, учебниках, пособиях, выявлены пути, формы, методы его осуществления и условия успешности подготовки в общеобразовательных и профессиональных учебных заведениях. Теоретические выводы подкреплены данными обследований, анкетирования и экспериментальной апробации.

Prokopenko I.Ph. Theoretical and methodical basis of economic education at secondary and professional schools.

This thesis-report is presented for doctor's degree (Pedagogics), speciality 13.00.04. - professional Pedagogics and 13.00.01. - Theory and History of Pedagogics, Institute of Pedagogics and Psychology, Academy of Pedagogics, Ukraine, Kiev, 1996.

The thesis which contains a theoretical basis of objective necessity of economic education of students is being maintained.

The contents of the economic education have been elaborated, their principles were reflected in syllabi and textbooks. Some forms and methods of the realization of the economic education and the conditions of successful training have also been elaborated.

The theoretical conclusions are supported by research data, questionnaires and experimental approbation.

Ключові слова:

економіка і освіта, зміст, компоненти економічної освіти, економічна культура, варіативні програми, підручник, посібники з економіки, умови ефективності економічної освіти.

The contents of the economic education have been elaborated, their principles were reflected in syllabi and textbooks. Some forms and methods of the realization of the economic education and the conditions of successful training have also been elaborated.

The theoretical conclusions are supported by research data, questionnaires and experimental application.

економіка і освіта є важливим компонентом економічного розвитку країни. Освітньо-економічна ситуація в Україні характеризується низьким рівнем освіти населення, недостатнім рівнем кваліфікації фахівців, які готуються в школах, середніх спеціальних навчальних закладах, вищих навчальних закладах. У зв'язку з цим актуальним є дослідження питань, пов'язаних з удосконаленням змісту, форм, методів економічної освіти в загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах. Теоретичні висновки підкріплені даними досліджень, опитуваннями та експериментальною апробацією.

Prof. Dr. I. P. Theoretical and methodical basis of economic education at secondary and professional schools

This thesis report is prepared for doctor's degree (Pedagogy, speciality 13.00.04 - professional Pedagogics and 13.00.01 - Theory of Education)

Підп. до друку 18.04.96 р. Формат 60x80 1/16
Обсяг 2.0 друк. арк. Зам.Р - 157 Тираж 150

ЗАТ "Харківська друкарня № 16"

310003, Харків, 3, вул. Університетська, 16

The thesis which contains a theoretical basis of objective necessity of secondary education of students is being maintained.

445881

AB 34.688

AB 34.687

